

Сергій ЄСЮНІН,
кандидат історичних наук,
учений секретар Хмельницького обласного
краєзнавчого музею

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ТА ПРОСКУРІВ – ЦЕНТРИ КРАВЕЦЬКОГО РЕМЕСЛА ПОДІЛЛЯ (XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

У статті розглянуто розвиток у містах Кам'янець-Подільський та Пłosкурів (з кінця XVIII ст. Проскурів, з 1954 р. – м. Хмельницький) кравецького ремесла, яке було провідним у названих містах.

Ключові слова: ремесло, цех, реміснича управа, кравецький цех, кравець, кравчиня, модистка, Кам'янець-Подільський, Пłosкурів, Проскурів

Кравець, кравчиня, швачка – так здавна серед українців називали професійних майстрів, які займались пошиттям одягу. На Поділлі, як у всій Україні, кравецтво зародилось як домашнє виробництво у сімейному господарстві, де виготовлення одягу було обов'язком окремих членів родини, насамперед жінок. У подільських селах така традиція трималась фактично до кінця XIX ст. Натомість у містах кравецька справа близько XII–XIII ст. стала ремеслом – заняттям фахівців. Із розвитком цехової організації ремесла у XVI–XVIII ст. міське кравецтво за обсягами виробленої продукції та за числом зайнятих у ньому городян перетворилось на одну з провідних ремісничих галузей.

У цей час найбільшим ремісничим осередком Поділля був Кам'янець – місто-фортеця та адміністративний центр краю. Перше свідчення про діяльність у Кам'янці-Подільському ремісників знаходимо у грамоті князів Коріятовичів 1374 р., першу згадку про існування ремісничих цехів – у документах 1460 р. А вже у XVI ст. у місті працювало майже 600 ремісників, які гур-

тувались у 18 цехів [18, с. 302-303]. Найпоширеніші професії – різник, кушнір, пекар, швець, коваль, гончар... Серед них були й кравці, про діяльність яких нажаль зберіглося не так багато свідчень. Найдавніше – запис у магістратській книзі за 1505 р. про те, що кам'янецький кравець Миколай отримав від польського короля у власність будинок по вул. Гончарській [23, с. 86].

Кам'янецькі кравці згуртувались у власний цех – корпоративну професійну організацію, сформованої на засадах взаємодопомоги задля врегулювання процесу виробництва й захисту власних торгово-промислових інтересів. Діяв кравецький цех згідно статуту, який затверджувався міською владою та королем. На чолі цеху стояв цехмістер, який обирався на загальних зборах серед членів цехової організації, до якої входили майстри, підмайстри та учні. Майстрів часто в старих документах названо братчиками, підмайстрів – челядниками або товаришами, учнів – хлопцями. При вступі до цеху ремісники робили значний грошовий внесок, натомість у подальшому отримували значні вигоди як у виробничих питаннях так і побутових. Цех забезпечував свої членів знаряддями праці, допомагав у реалізації продукції та утриманні виробничого приміщення, організовував навчання учнів, надавав позики, доглядав за хворими членами, фінансово підтримували вдів і дітей померлих майстрів. З іншого боку вимагав суворого дотримання встановлених статутом правил та безперечного підпорядкування цехмістру. Продукція ремісників підлягала ретельному контролю з боку цехового керівництва. Вона мала бути вищої якості, ніж та, що пропонувалися так звані «партачами» – ремісниками, які працювали поза цехом.

Крім виробничої діяльності, цехові ремісники брали активну участь у церковних і міських церемоніях, засіданнях магістрату, захисті міста від ворожих нападів. Найбільші цехи за власний кошт будували та утримували частину міських фортифікацій – оборонні башти. За необхідності цехові ремісники захищали їх власною зброєю. Зокрема, ключовими елементами міських укріплень Кам'янця-Подільського були потужні башти, які збереглися до наших днів – Кушнірська (або Стефана Баторія),

Гончарна, Різницька та Кравецька. Кравецьку башту забудували у XVI ст. як складову частину системи східних оборонних міських укріплень на схилах Смотрицького каньйону. За середньовічною традицією башти обслуговувались ремісничими цехами і відповідно носили назви цих цехів. Отож, назва – Кравецька башта, пов'язана із діяльністю саме кравецького цеху. Хоча в історико-літературних джерелах XVIII – XIX ст. ця башта також зустрічається під назвою Слюсарська. Такий факт свідчить скоріше про те, що у певні періоди обов'язок обслуговувати башту покладался міською владою на цех слюсарів.

На розвиток кравецької справи у Кам'янці-Подільському позитивно впливав той факт, що місто мало розміщення неподалік південно-східного кордону тодішньої Речі Посполитої та виступало одним з важливих посередників у торгівлі між Європою і Азією. Королівськими декретами було наказано купцям з Туреччини і Молдови їздити до Польщі лише через Кам'янець та сплачувати тут за свій товар відповідне мито. З Туреччини везли якісний східний текстиль і шовкові тканини, кам'янецькі кравці викупляли найкращі його зразки, шили з нього вишуканий одяг та відправляли його у крамниці Львова, Кракова і Варшави.

У кравецький цех, як і в інші кам'янецькі цехи, входили майстри трьох тодішніх міських громад – поляки, українці та вірмени. Серед історичних свідчень про життя і діяльність кам'янецьких кравців збереглися відомості про статут кравецького цеху початку XVIII ст. У 1723 р. він був затверджений Кам'янецьким магістратом та у 1725 р. підтверджений польським королем Августом II Сильним [19, с. 12].

У цьому статуті були чимало корисних пунктів, але були і такі, що обмежували працю кравців. Зокрема, привертає увагу на скрупульозне розмежування спеціалізацій та окремих галузей кравецької справи. Наприклад, майстри, які шиють гусарську форму, не мають право шити жіночий одяг, або лише певні майстри мають право підшивати капелюхи «кавалерські і капеланські» та інше [1, с. 306-313]. Що цікаво, цей статут регламентував діяльність цеху понад століття – до 1840 р. Цілком ймовірно

що саме під його впливом від Кам'янецького кравецького цеху з часом відокремились ряд майстрів кравецької справи та утворили вузькоспеціалізовані цехові організації – цех з виробництва одягу для представників культу, цех, що ставив підкладку під капелюхи та інші.

Крім Кам'янця-Подільського кравецьке ремісництво набуло розвитку в інших подільських містах, і передусім у Пłosкирові.

Перша згадка про Пłosкирів (з кінця XVIII ст. – Проскурів, нині – Хмельницький) датована 1431 р. На той час це було невеличке село поблизу впадіння річки Пłosкої (звідси назва) до Південного Бугу. У середині XVI ст. Пłosкирову було надане магдебурзьке право на міське самоврядування, що сприяло розвитку торгівлі та ремесла. У податкових документах Подільського воєводства 1578 р. зазначено що в Пłosкирові було декілька десятків ремісників, купців та представників інших станів [24, с. 243]. Думаємо, що серед тих ремісників були і кравці.

Так само як у Кам'янці-Подільському, пłosкирівські ремісники гуртувались у цехи. Наприклад, із Люстрації Пłosкирівського староства 1765 р. дізнаємося що у місті функціонували кушнірський, кравецький, шевський, ткацький, ковальський і бондарський ремісничі цехи [16, с. 181]. Продукцію, що виготовляли ремісники, продавалась на ярмарках і торгах у навколишніх містечках і селах, але здебільше задовольняла потреби городян Пłosкирова. На той час населення міста сягало 3 тисяч мешканців.

Цікаві відомості подані у Інвентарі Пłosкирівського староства 1775 р. Населення Пłosкирова за релігійною приналежністю складалось з іудеїв та християн – православних та католиків. Отож у місті був костюл, православний храм, синагога і кілька молитовень. Число будинків у місті – 366. Центр міста формувався навколо ринкового майдану, на якому знаходилось 36 будинків, включаючи скарбницю та ратушу. Тут проживали найбільш заможні євреї, які займалися торгівлею. В 76 «тильних» будинках проживали євреї-ремісники, серед яких були: 14 кравців, 4 пекарі, 2 кантери (служителі синагоги), 2 різники, 2 скляра,

швець, кушнір, конвісар, мірошник, воскобійник та пивовар. До того ж у Плоскирові мешкало 55 ремісників-християн, серед яких: 12 ткачів, 19 шевців, 10 кушнірів, а решта – ковалі, бондарі, теслі, рибалки, кравці та інші [22]. Як бачимо, кравці були серед найчисельніших груп плоскирівських ремісників.

Це підтверджує «Камеральний і топографічний опис Подільської губернії Проскурівського повіту 1797 року» [3, арк. 1-4 зв.]. У описі є докладні відомості про місто, яке вже мало назву Проскурів та статус повітового центру. У абзаці, де йдеться про ремісників зазначено, що серед мешканців-християн були «майстрові» люди: різники – 79, бондарі – 19, кушніри – 10, ткачі – 8, ковалі – 3, шевці – 2. Серед євреїв, які отримували прибутки переважно від ґуральництва та шинкування, були також ремісники: кравці – 24, мідники – 12, шевці – 9, пекарі – 6, різники – 6, цирульники – 5. Виготовляли продукцію ремісники здебільше на замовлення, а також для продажу на ярмарках, яких щорічно відбувалось 13.

Традиційно ремісники об'єднувались у цехи. У середині XIX ст. у Проскурові існували цехи: кравецький, ткацький, чоботарський, столярний, різницький, красильщиків (фарбувальники тканин), палітурників, склярів. У 1852 р. відбулось реформування цехового устрою та запровадження ремісничого управління в окремих містах та містечках. У Проскурові реміснича управа почала діяти у 1853 р. та мала у підпорядкуванні дев'ять цехів [20, с. 53-54]. Складалась управа з голови, старшин цехів та їх помічників. Контролювала видачу ремісничих свідоцтв, запис у цехи, збір податей, ремісниче навчання. Обирали раду кожні три роки, так само кожні три роки обирали старшин цехів. Діяльність ремісників та цехів регулювалась спеціальними законами, які затверджував імператор [7, арк. 1-16]. Такі постанови надходили у кожную ремісничу управу до виконання.

Збереглися архівні документи 1860 р. про результати виборів цехових старшин у Проскурові. Зокрема, старшиною кравецького цеху став Янкель Штромвасер, товаришами (тобто помічниками) старшини – Ель-Мойше Портной та Файбіш Маранц [4,

арк. 1-8]. У цеху нараховувалось 32 майстра і понад сотні підмайстрів та учнів. За чисельністю майстрів ткацький цех був другим у місті. Зібрані статистичні відомості про Проскурів за 1861 рік свідчать про те, що у місті було 146 ремісників-майстрів, з них: чоботарів – 40, кравців – 32, м'ясників – 25, столярів – 11, ткачів – 6, ковалів – 4 та інших [21, с. 34].

Ремісники кравецького цеху в Проскурові на середину XIX ст. цілком задовольняли потреби власних городян у всіх видах одягу. Адже місто було невеликим – усього 6844 мешканців (у 1861 р.), одяг місцеві городяни вибирали не складний, який не потребував великих технологічних і матеріальних зусиль у виробництві. Конкурувати з кравцями з більших міст, і зокрема з Кам'янця-Подільського, проскурівчани на той час поки були не в силах.

Кам'янець-Подільський був губернським центром, населення у 1861 р. було 22 тисячі 771 мешканців. У місті діяло 12 ремісничих цехів, й найбільшим серед них був кравецький. До нього входило 210 осіб, готовий одяг який вони виробляли, користувався попитом не лише серед місцевих мешканців, але відправлявся у інші міста [21, с. 5].

У Державному архіві Хмельницької області збереглися документи Кам'янецької ремісничої управи за 1861-1899 рр., які дозволяють докладно простежити діяльність кравців міста над Смотричем у другій половині XIX ст.

У списках ремісників-кравців ми бачимо й християн, й іудеїв. Тому цей аспект враховувався під час виборів старшини та його двох товаришів. Наприклад, у 1880 р. старшиною кравецького цеху був 60-річний Іван Тернавський, а його товаришами – 53-річний Лейба Кац та 47-річний Арон Шнайдерман [8, арк. 21-22], у 1883 р. старшиною знову обрали Івана Тернавського, а от товаришами – Івана Томашевського та Фішеля Вінокура [10, арк. 2] (див. *Іл. 2*).

Керівництво кравецького цеху передусім опікувалось своєчасним виданням ремісничих свідоцтв, які надавали право законно працювати. Свідоцтва були декількох типів – управні та

тимчасові, для майстрів, підмайстрів (робітників) та учнів [9, арк. 4, 8, 15, 20] (див. Іл. 3-6).

У ремісничих свідоцтвах зазначалось у якій справі займається ремісник, до якого цех приписаний, наголошувалось на його обов'язках і підлеглості законам. Найдивніше – у свідоцтві вказувались вік, зріст та особливі прикмети ремісника – колір волосся, очей, шрами (як що є) тощо. Ну дуже схоже на опис осіб, що розшукує поліція! Але такі були правила. Без подібного свідоцтва займатись ремеслом було заборонено.

Ще один цікавий архівний артефакт кравецького цеху – відтиски на свідоцтвах та інших документах круглої печатки із зображенням по-центру ножиць та написом по колу курсивом «Цехмистръ Кам.-Под. портняжнаго цеха – цеховой управи». Саме ці відтиски наочно ілюструють якою була емблема кравецького цеху – ножиці [5, арк. 14] (див. Іл. 1).

Ще однією з функцій ремісничих управ та старшин цехів було розгляд скарг від споживачів продукції майстрів та винесення з цього питання присудів. У архівних справах кінця XIX ст. зберіглось чимало подібних скарг на майстрів різних цехів. Слід зазначити, що на кравців скаржились менше, чим на представників інших професій. Тим не менш такі випадки були. Споживачі звертали увагу на неякісне пошиття або не той вибір тканини, на не своєчасне виконання замовлення тощо. Скарга розглядалась ремісничим керівництвом і після прийняття рішення давався письмовий присуд – постанова, виконання якої було обов'язковим для майстра [6, арк. 279-281].

Важливою зміною для подільських кравців наприкінці XIX ст. стало поява швейних машинок. З прадавніх часів головним знаряддям праці кравця була голка, за допомогою якої виконувалось усе пошиття. Й лише у середині XIX ст. відбувся справжній прорив у техніці кравецької справи – винайдення і масове виробництво швейних машинок.

У 1851 р. 40-річний американець Іссак Зінгер запатентував механічну швейну машинку власної конструкції та вирішив запустити її у масове виробництво. У 1854 р. він заснував компанію

Singer & Co. та переконав інвесторів вкласти кошти у будівництво заводу з виробництва швейних машинок. Машинки Singer швидко завоювала не лише американський, а й світовий ринок. Компанія була перетворена на корпорацію Singer Manufacturing Company, яка з 1880-х рр. почала створювати мережу власних магазинів з продажу та технічного обслуговування швейних машинок у багатьох куточках світу. Наприкінці XIX ст. зінгеровська техніка дійшла до Поділля. Перші машинки подільські кравці привозили з Одеси, Варшави та Києва, але вже у 1890-х рр. фірмові магазини Singer з'явилися у Кам'янці-Подільському та Проскурові. У 1910 р. таких магазинів у Подільській губернії було вже 10 (Кам'янець-Подільський, Проскурів, Вінниця, Балта, Тульчин, Жмеринка, Немирів, Ямпіль, Дунаївці, Деражня) [2, ст. 1980-2010].

«Переозброєння» кравців Поділля з голки на машинку вплинуло як на розвиток справи, так і на якість продукції.

Стабільний попит на кравецькі вироби сприяв успішному розвитку ремесла й спричинив спеціалізацію майстрів відповідно до сезонів, типу одягу, асортименту вбрання, статі замовників тощо. У другій половині XIX ст. всередині цеху почали виокремлюватись вузькопрофільні майстри: чоловічі кравці, дамські кравці, кравці церковного вбрання, корсетники та інші. Швачки-майстрині опановували суто «жіночі» спеціалізації – білошвейка, рукавичниця, панчішниця, модистка. Особливо повагою та популярністю серед панянок користувались кваліфіковані модистки.

Вперше слово «модистка» згадується майже 400 років тому у Франції, де й зародилася ця професія. Тлумачний словник української мови роз'яснює, що модистка – це майстриня, що шиє жіночі плаття, білизну і капелюхи. Вже у ті далекі часи модистки швидко набирали популярності і значимості в країнах Європи і світу. Послугами найбільш професійних модисток у давні часи користувалася знать, імена окремих із них були відомі далеко за межами держав, де вони створювали модні речі. Модистки втілювали в життя власний задум нової моделі, а також

виготовляли вироби і деталі дамського декору: капелюшки, вуалі, квіти тощо. Вони займалися не лише особистим шиттям одягу і головних уборів, а й відкривали магазини, де виставляли унікальні моделі дамських туалетів. На Поділлі перші модистки з'явилися у губернському Кам'янці-Подільському у 60-х рр. XIX ст. Адже статус губернського міста сприяв тому, що тут жив чималий прошарок заможних і статусних мешканців – чиновників, службовців, промисловців, дворян та купців, дружини і доньки яких потребували вишуканого і модного вбрання. Наприкінці XIX ст. найвідомішими у місті були досвідчені модистки Амалия Твардовська, Гонарата Дунін-Борковська, Регина Корестинська, Марія Раковська. Конкуренцію їм намагалась скласти молодь. Наприклад, у 1891 р. свідоцтво модистки отримала 18-річна Гитля Ройзенцвайг, яка незабаром теж стала доволі шановним фахівцем [5, арк. 16].

Отже, майже до 1880-х рр. кам'янецькі кравці утримували лідерство над своїми колегами з інших міст Поділля, вони освоювали нові професії, слідували за модою та шили якісний одяг. Але ближче до кінця XIX ст. ситуація у кравецькій справі краю змінилась кардинально – швидкими темпами на чільне місце вийшов Проскурів.

У 1870 р. відбулась надзвичайно важлива подія в історії Проскурова – через місто була прокладена залізниця. Причому не звичайна регіональна залізниця, а магістраль міжнародного значення. Сталеві колії вели з Києва та Одеси через вузлову станцію Жмеринку на захід, через Проскурів, і далі до європейських країн. Місто опинилось важливим транзитним прикордонним пунктом для товарів, що завозились на наші землі з Австро-Угорської імперії, Німеччини, Франції та Бельгії; для вантажів, що йшли до потужного морського порту в Одесі та до Києва; сільськогосподарській та продукції та сировині, яка відправлялась з українських губерній до Європи. Статистика зафіксувала, що Проскурів став одним із найбільших на західному кордоні імперії торгово-логістичним центром – лише із залізничної станції відправлялось щорічно понад 3 млн. пудів вантажів, а прибувало

майже 7 млн пудів. Особливо важливу роль відігравало місто в експортній торгівлі зерном [11, с. 33].

Під впливом появи магістралі Проскурів почав швидко зростати, у місті з'явилися великі промислові підприємства та торговельні фірми, кредитні та банківські установи, розквартирувались війська, розгорнулось житлове і комерційне будівництво. Із населеного пункту «містечкового» типу Проскурів наприкінці XIX – на початку XX ст. перетворився на доволі пристойне місто, з бруківкою, цегляними будинками, театром, навчальними закладами. Значно зросло населення: у 1885 р. було 16 тисяч мешканців, у 1897-му – 23 тисячі, у 1909-му – майже 36 тисяч.

Таке піднесення Проскурова вплинуло на розвиток ремісничого виробництва. Наприкінці XIX ст. місто наздогнало губернський Кам'янець-Подільський за кількістю ремісників, а на початку XX ст. значно випередило. У 1910 р. у Проскуріві діяло 575 ремісничих закладів у яких працювало 1142 майстра! Всі інші міста Подільської губернії відставали: Кам'янець-Подільський мав 312 ремісничих закладів (866 майстрів), Вінниця – 275 ремісничих закладів (669 майстрів), інші – ще менше [17, с. 145-215].

Такий динамічний розвиток ремісництва у Проскуріві зробив місцевих майстрів та їх ремісничі заклади (майстерні, ательє тощо) доволі потужними і самостійними підприємствами. Майстри наймали вже не 2-3 робітників, а 5-10; при ремісничому закладі намагались відкрити власну крамницю; напругу, без посередництва цеху укладали угоди з постачальниками і покупцями. Фактично вже наприкінці XIX ст. відпала потреба для ремісників гуртуватись у цехи, що і відбулось у 1895 р. – припинила діяльність Проскурівська реміснича управа і міська влада відмовилась від цехового устрою місцевих ремісників. Поступово ремісничі управи втратили свої повноваження у інших містах, а цеховий устрій, як застаріла та неефективна на той час організація поволі зник. Цеховий устрій на території Подільської губернії був остаточно скасований у 1902 р. [13, с. 113]

Наприкінці XIX – на початку XX ст. найбільше ремісників у Проскуріві були задіяні у кравецтві – у 1910 р. діяло 166 майстерень різних напрямків кравецької справи – чоловічі кравці, дамські кравці, білошвейки, модистки тощо, у яких загалом працювало 482 ремісника [17, с. 205].

У Проскуріві чи не на кожній вулиці була майстерня або ательє кравця чи кравчині (а іноді їх було й декілька), яких знали і цінували як городяни, так і приїжджі. Окремі проскурівські кравці відправляли власні вироби в інші міста в губернії та за її межі. Серед майстринь виділялися унікальністю своїх робіт «білошвейки», які шили білизну і красиво її оздоблювали. Популярністю користувались модистки. Окремих з них знало ледь не все місто, особливо тих, що слідкували за останніми новинами моди.

Як не дивно, цьому теж сприяло залізничне сполучення з європейськими країнами. З спогадів старожилів відомо, що до початку XX ст. проскурівські міщани та інтелігенція мали традицію у вихідні та святкові дні проводити свій полуденний час на вокзалі. Справа у тому, що в ті роки пасажирський рух через станцію був поки незначним: за добу проходило всього чотири потяги. Отож, о 13.50 із Відня прибував кур'єрський потяг № 4, а о 14.35 у зворотному напрямку (Київ – Відень) йшов потяг № 3. За годину-півтори до цієї «події» на вокзалі збирався місцевий бомонд. Чоловіки вели ділові розмови, дами прогулювалися пероном, демонструючи свої нові вбрання, а в приміщенні вокзалу працював ресторан. Потім наставав довгоочікуваний момент – з інтервалом у 45 хвилин прибували-відбували потяги: вони привозили пошту, свіжі газети, журнали і новини зі столиці та Європи. Обов'язково приходили на перон проскурівські модистки та дамські кравці – вони отримували з поштою модні журнали, а також вдивлялись у вбрання подорожуючих заможних панянок... [12, с. 56-57]

Серед сотень проскурівських кравців найпрестижніші відкривали свої майстерні на центральних вулицях – Олександрівській, Кам'янецькій, Соборній. Одними з найвідоміших кравців у місті були представники єврейської родини Ройзенбаумів – чоловік Мордко, дружина Шейва та їх сини Лейба та Янкель. На

самому початку вул. Олександрівської (нині – вул. Проскурівська, 1) у наріжному будинку вони утримували з кінця XIX ст. велике ательє та крамницю готового плаття. Шили чоловічий одяг та жіночі сукні для всіх верств населення та станів. У будинку № 21 по тій самі вулиці працював відомий майстер чоловічого одягу Зіль Пресайзен. Славився у місті дитячий кравець Мень-Шмуль Залазник, який мав майстерню на вул. Кам'янецькій. Успіх мали кравці Іось Бакман та його син Овсія, Арсен Ковальський, Ізраїль Коган та інші.

Замовлення проскурівські кравці виконували на будь-який смак за останніми зразками європейської моди. Чоловікам шили статусні костюми, жінкам – вишукані сукні, дітям – яскраве і красиве вбрання. Серед особливих замовлень – святкові весільні сукні, деякі з яких були справжніми шедеврами швейного мистецтва.

Але не завжди у кравецькій справі було все ідеально. Між робітниками та власниками майстерень час від часу виникали непорозуміння і передусім суперечки з умов праці та її оплатою. У історію увійшов проскурівський страйк кравців та кравчинь 1913-1914 рр., який тривав з невеличкими перервами майже півроку! Про цей страйк з'являлась інформація на шпальтах як місцевої, так і центральної преси.

Розпочався страйк у останній місяць осені 1913 р., коли близько 70 кравців та швачок з різних майстерень та ательє Проскурова припинили роботу з вимогою до власників оплачувати працю не поштучно (за кожне пошиття плаття), а щотижнево. Власники між собою увійшли в домовленість не йти на такі поступки. Тоді протестувальники зробили зустрічний хід – організували незалежну спільну, на пайових початках, майстерню дамського вбрання. Але, створена ними майстерня була проігнорована проскурівськими модницями, і вже за тиждень зупинила діяльність. Страйкарі бунтували ще місяць і вимушені були повернутись до своїх власників та працювати на старих умовах. Проте, напружені стосунки між власниками і робітниками не зникли, навпаки періодично спалахували черговими страйками, і навіть сутичками – напади, бійки та інші негаразди.

Все це протистояння тривало до березня 1914 р., поки не втрутилась жандармерія. У середині березня було заарештовано 7 кравців-страйкарів, а на початку квітня проведено обшуки в квартирах підмайстрів і робітників дамських майстерень та арештовано ще 15 осіб, з яких 11 запроторили у в'язницю [14]. А у жовтні 1914 р. відбулось остаточне вирішення цього страйку – за рішенням міністерства внутрішніх справ 15 проскурівських підмайстрів (брати Крелі, брати Шмуклери, дівчина Привень, Д. Туб, М. Красногорський та ін.) були вислані на три роки за межі південно-західних губерній (Київської, Подільської, та Волинської) та одного із організаторів страйку – Крупника, ув'язнено за кримінальною статтею [15].

З початком Першої світової війни 1914 р. Проскурів та Кам'янець-Подільський опинився у прифронтовій смузі. Міста заповнили війська та армійські шпиталі, були евакуйовані деякі установи і навчальні заклади. Кравецька справа з одного боку почала потерпати, адже все менше стали робити дорогі замовлення приватні особи, але з іншого боку – з'явилося чимало замовлень від військового відомства на пошиття та ремонт армійської форми. Майстерні та ательє Проскурова та Кам'янець-Подільського перейшли на виконання військових контрактів.

Кардинальні зміни у кравецькій справі настали після 1920 р., коли більшовицька армія здолавши опір військ Української Народної Республіки, встановила на подільських землях радянську диктатуру. Як і по всій країні, на Поділлі розпочались процеси націоналізації приватної власності. Ще певний час у 1921-1925 рр. в роки т.зв. НЕПу дозволялось працювати приватним ремісникам, яких за нової влади стали називати кустарями (тобто ті, хто займається кустарними промислами). Але поступово їх діяльність була суттєво обмежена. Залишався єдиний вихід – об'єднатись у кооперативні спілки та артілі промислової кооперації, створення яких дозволялось і навіть підтримувалось радянською владою. Проте, діяльність кравців у радянський період історії – тема окремого дослідження.

Список використаних джерел і літератури:

1. Архив Юго-Западной России, ч.5, т.1. Киев, 1869. С.306-313
2. Вся Россия 1911-1912. Справочная книга. Киев: Изд. Тов-ва Л.М. Фиш, 1911.
3. Держархів Хмельницької обл., ф.115, оп.1, спр.12. Камеральное и топографическое описание Подольской губернии Проскуровского повета [1797 р.]
4. Держархів Хмельницької обл., ф.227, оп.2, спр.7413. По рапорту Проскуровского городского магистрата об утверждении в цеховые управы старшин с товарищами, 1860 г.
5. Держархів Хмельницької обл., ф.307, оп.1, спр.5. Свидетельства граждан на право ремесленника, 1891 г.
6. Держархів Хмельницької обл., ф.307, оп.1, спр.15. Дело Каменецкого ремесленного управления с заявлениями членов портняжного цеха о выплате по мастерам и подмастерьям должных денег за 1891 год.
7. Держархів Хмельницької обл., ф.307, оп.2, спр.3. Свод ремесленных постановлений, не ранее 1863 года.
8. Держархів Хмельницької обл., ф.307, оп.2, спр.29. О производстве выборов председателя ремесленной управы и цеховых старшин, 1880 г.
9. Держархів Хмельницької обл., ф.307, оп.2, спр.32. Управные ремесленные свидетельства за 1882 год.
10. Держархів Хмельницької обл., ф.307, оп.2, спр.33. О производстве выборов головы и членов ремесленной управы на 1883 год.
11. Єсюнін С.М. Місто Хмельницький: історія, події, факти. Хмельницький, 2008. 126 с.
12. Єсюнін С.М. Прогулянка Проскуровим: історичні нариси. Хмельницький, 2008. 160 с.
13. Задорожнюк А.Б., Реєнт О.П. Промислове виробництво у містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII–початку XX ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2008. 270 с.
14. *Киевлянин*, 1914, 14 апреля
15. *Киевлянин*, 1914, 3 ноября

16. Орловський М. Историческое описание уездного г. Проскурова Подольской губернии. *Подольские Епархиальные Ведомости*, 1863. № 5.

17. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. Каменец-Подольск, 1911. С.145-215

18. Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV – XVIII століть. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. 480 с.

19. Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии. *Из трудов Подольского церковного историко-археологического общества*. Каменец-Подольск, 1904. 78 с.

20. Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України. 2016. 344 с.

21. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 гг. СПб., 1863. Ч. II, Т.29: Подольская губерния. С.34.

22. Archiwum Głowne Akt Dawnych. ASK. Z.7. Ser.11. Syg.221. Inwentari Snarostwa Płoskirowskiego, idq Mista Płoskirowa... 1775 r.

23. Kiryk F. Z dziejów późnośredniowiecznego Kamienia Podolskiego. *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*. T.1. Krakow, 2000. S.67-111.

24. Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T.VIII. Ziemie Ruskie, Wołyń i Podole. *Źródła dziejowe*. Warszawa, 1889. T.XIX. S.243.

Додатки:

**Іл.1. Відтиск печатки
Кам'янець-Подільського
кравецького цеху, XIX ст.
Держархів Хмельницької обл.,
ф.307, оп.1, спр.5, арк.14**

[illegible]

Іл.2. Відомість про вибори старшини Кам'янецького кравецького цеху у 1880 р. Держархів Хмельницької обл., ф.307, оп.2, спр.29, арк.22

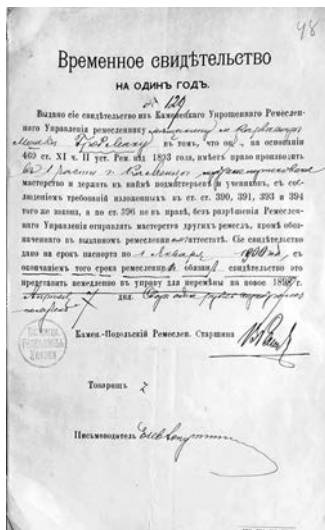
Іл.3. Свідोцтво дамського кравця 1882 р.
Держархів Хмельницької обл., ф.307, оп.2, спр.33, арк.10

Іл.4. Свідоцтво білошвейної справи 1884 р.
Держархів Хмельницької обл., ф.307, оп.2, спр.33, арк.4

Іл.5. Визвольне свідоцтво учня майстра 1889 р.
Держархів Хмельницької обл., ф.307, оп.2, спр.33, арк.20

Іл.6. Тимчасове свідоцтво на рік 1900 р.
Держархів Хмельницької обл., ф.307, оп.2, спр.21, арк.48